

Szabadi István Némethi Ferenc és a reformáció

[2005. február 11-én került sor Tokajban a Némethi Ferenc és kora c. konferenciára. Folyóiratunkban a konferenciára készült előadások közül kettőt közlünk, Németh Csaba ugyanitt elhangzott Némethi Ferenc, a tokaji várkapitány c. előadását a Sárospataki Füzetek jelenteti meg. (A Szerk.)]

Várad püspöke, Martinuzzi (Fráter) György 1545 júniusában a Debrecenben tartott részleges országgyűlésen határozatot hoztatott, mely szerint a földesurak nem tűrhettek birtokaikon lutheránusokat. Post festa intézkedés volt ez, hiszen a Szapolyai János uralma alatt lévő országrészekben ekkora már igen erős volt a reformáció térhódítása, s még ugyanazon év szeptemberében összeül az első protestáns zsinat a Szatmár megyei Erdődön. Már most hangsúlyoznom kell, hogy a tanácskozás létrejöttében döntő szerepe volt Erdőd birtokosának, patrónusának azaz kegyurának, Drágfy Gáspár özvegyének, Báthory Annának. Arra a közismert tényre utalok, hogy egy adott terület birtokosának döntő szerepe volt a reformáció adott helyen történő terjedésében, el egészen addig, hogy annak mely irányzata jutott itt vagy ott érvényre. Így reformátoraink elsőrangú érdeke volt főúri pártfogók vagy támogatást nyújtó városi polgári közösségek megnyerése, ezek védelme, anyagi és fizikai biztonságot adó közelsége. Továbbá, ahogy Fráter György is Drágfy özvegye birtokának megszerzése révén igyekezett a Szatmárvidéken gátat vetni a hitújításnak, ugyanígy sok más esetben látjuk, hogy a politikai és hitbéli ellentétek gyakran kibogozhatatlan egységet alkottak, és nem tudhatjuk, hogy a hitelvi és anyagi érdekek közül mikor kit mi motivált cselekedeteiben a reformáció századában.

Elképzeltetőnek tartják, hogy az erdődi zsinaton a végzéseket már nem csupán a lutheri szellem hatotta át, hanem a helvét irányhoz való közeledés jelei is felismerhetőek azokban.[1]1551-ben meggyilkolják Fráter Györgyöt, ezzel egyidejűleg Észak-Magyarországra teszi át székhelyét Petrovics Péter, a helvét irányzat legjelentősebb és leggazdagabb pártfogója. Az ő védelme alatt Beregszászban pár hónap múlva Kálmáncsehi Sánta Márton részvételével zsinatot is tartanak, 1557-ben pedig Kálmáncsehit immár a jórészt váradi, részben erdélyi püspökség romjain létrejött, tiszántúlinak és egyházkerületnek nevezett püspökség élére választják meg. Superintendensnek nevezik Kálmáncsehit, az egyházigazgatás új vezetőjét, aki egyértelműen a helvét irány követője volt.

Bár még évekig folyik a harc birtokokért, országrészekért lutheránus vagy már helvét irányzatú, majd unitárius urak, Habsburg- vagy Szapolyai-pártiak között, de a Partiumban a felekezeti erőviszonyok jelentősen már nem változnak. Zemplénben, Abaújban, Borsodban a háromságosnak, sacramentáriusnak is nevezett irány térhódításában a lelkészek személyes hajlandósága mellett meghatározó szerepet játszottak egyes főnemesi családok: Balassa János és felesége Sulyok Anna, Enyingi Török János és felesége Ország Borbála, Bebek György és felesége Patócsi Zsófia mellett ott találjuk Némethi Ferenc tokaji várkapitányt és feleségét, Balassa Zsófiát. Tornában Mágócsy Gáspár és felesége Massai Eulália tett sokat az újabb irányzatért, ráadásul Mágócsy 1563-ban a stratégiai fontosságú Eger várának kapitánya is lett.

Zemplén és Abaúj meghatározó családja ebben az időben mindenképpen a gyermektelen Némethi házaspár. Nagy csapást jelentett ügyükre, amikor Balassa Menyhárt, Némethi sógora Szapolyaitól Ferdinándhoz pártolt, hosszú háborúskodás indítva ezzel a családon belül is.

Debrecenben Méliusz Juhász Péter lesz hamarosan Kálmáncsehi követője, akinek munkássága meghatározó egyházszervezetünk szempontjából. Azt, hogy ő maga mikor melyik irányt követte, megintcsak sokáig tartana megvilágítani: hosszú utat járt be a lutheranizmustól való, Melancthon ihletésére történt elfordulásán át Kálvin tanaihoz közel álló, attól két lényeges kérdésben mégiscsak eltérő nézetig,[2] hogy aztán az erdélyi unitarizmussal szemben erős bástyává tegye a Partiumot. Méliusszal egyidőben, a későbbi Tiszáninnen Kopácsi István és Károlyi Gáspár vezetésével a magyar prédikátorok együttesen csatlakoztak a genfi reformációhoz, és Béza hitvallását fogadták el.

A reformáció helvét irányának magyarországi térhódításában alapvető érdemei vannak a hányatott sorsú Szegedi Kis Istvánnak, akit a törökök elfogtak valószínűleg váltságdíj reményében. 1562-ben kiszabadítását akarván elérni, személyesen jelent meg Szolnokon Méliusz, ahogy Szegedi Kis életrajzában olvashatjuk: „Debrecenből Melius Péter is, a jeles férfiú, amaz egyháznak érdemes lelkipásztora...ezt a követséget azonban a fejedelem először nagyságos Németi Ferenc úrra, a tokaji vár parancsnokára bízta”.[3]

Szilády Áron szerint nem kizárt, hogy e megbízatás kapcsán került közvetlen kapcsolatba Méliusz Némethi Ferencsel,[4] egyik legfontosabb főúri pártfogójával. Szakály Ferenc értelmezése szerint viszont Némethi nem is vállalta a megbízatást.[5] Akárhogyan is volt, Méliusz és Némethi ezidőben már létező kapcsolatának egyértelmű bizonyosságául szolgál az, hogy a debreceni reformátor Némethinek ajánlotta 1562-ben megjelent kátéját,[6] majd az ugyanebben az

évben „Confessio Ecclesiae Debrecinensis”-t,[7] azaz a nevezetes Debreceni-Egervölgyi Hitvallást, pontosabban annak szinte azonos szövegű, és Némethinek, mint „az Úr egyháza pártfogójának” ajánlott változatát.[8] A hitvallás jelentősége gyakorlati hasznában, az egyházi formák megalkotásában van. Méliusz szintén 1562-es, hitről és keresztyénségről írott párbeszédes munkáját pedig Némethi Ferenc feleségének, Balassa Zsófiának ajánlotta.[9] A kiadások ajánlása majd minden esetben anyagi támogatást is feltételez a szakirodalom szerint,[10] s bár ezt nem minden esetben állíthatjuk (pl. Miksa császár aligha támogatta anyagilag a Debrecen-Egervölgyi hitvallás kiadását, mégha derék erasmianus is volt), de nyilván túlmélt a rokonszenven kettejük kapcsolata. Méliusz Némethiről így ír egy helyen Balassa János zólyomi várkapitánynak, a költő Balassi apjának, Némethiné Balassa Zsófia nagybátyjának: „Értettem az én kegyelmes és jóakaró, bizott uramtól, dajkámtól és atyai oltalmazómtól, Németi Ferenctől több sok jámbortól is a Te Nagyságod jó hírit, nevit”. [11]

Némethi a már említett Báthory Annához hasonlóan saját birtokának védelme alatt, Tarcalon 1562-ben zsinatra hívta a környék, a Hegyalja lelkészeit. Szükség volt erre minden bizonnyal azért is, mert Perényi Gábor, a Felvidék egyik legnagyobb birtokosa szigorú lutheránus volt, Szapolyai maga katolikus, ilyen környezetben erősíteni kellett a hozzá hű lelkészi kar biztonságérzetét, hitbéli alapjait.[12] Zoványi Jenő maga sem foglal állást a tarcali lelkészgyűlés összehívásának okait keresve: talán elégedetlenek voltak a tiszántúliak debreceni hitvallásával, akik túlságosan szabadelvűek voltak – teszi fel a kérdést, egyúttal álomképnek nevezi Méliusz munkásságának messze ható erejét.[13] Némethivel és feleségével kapcsolatban mindenesetre úgy látja, hogy „a helvét irányú reformációnak ők voltak ekkor a szűkebb Magyarországon legbuzgóbb és legbökezebb pártfogói”. [14] A Némethi védnöksége alatt ülésező zsinat Béza 1560-as magánjellű hitvallásának átdolgozását fogadta el (az átdolgozás a pápaellenes és egyetemes zsinatokról szóló részek elhagyását jelentette), melynek során az úrvacsoráról és az egyházzól Bézának Kálvint követő nézeteit is átvették. Személyes ellentét is feszült a lutheránusnak maradó Perényi Gábor és Némethi között. Perényi hatalmi szóval igyekezett elejét venni a helvét irány terjedésének, válaszul Némethi 1564-ben Tarcalra ismét zsinatot hívatott össze, amelyen nemcsak megerősítették a korábbi határozatot, hanem elfogadták az 1562-ben Némethi támogatásával magyarul is megjelent, már említett Kálvin-féle katekizmust.[15] Perényi patrónusi területéről mégis el kellett menekülnie több sacramentárius lelkésznek, köztük Szikszai Fabricius Baláznak és Kopácsi Istvánnak. Utóbbi Gömörbe menekült Bebekék oltalmába, de legnagyobb csapást mégis Némethi Ferenc halála jelentette ezekben az években a zempléni reformátusságra.

Némethi Ferenc patrónusi tevékenységének nyomát a már említett Szegedi Gergely 1569-ben megjelent Énekeskönyvében is megtaláljuk: négy zsoltárnál is Némethi van feltüntetve a fordítás szerzőjeként (44, 71, 77, 144. zsoltárok). Szegedi 1563-ban ment Tokajba Debrecenből a vár igehirdetőjének, mondhatni táborigaznagynak, s ha nem is maradt ott a vár elestéig, Némethi haláláig, ahogy állítják egyesek,[16] de Némethi közvetlen környezetében élt egy ideig.[17] Szegediről aligha mondhatjuk, hogy 1569-es énekeskönyvét a már halott Némethinek ajánlotta volna, ahogy ezt teszi Hegyaljai Kiss Géza, az 1562-es debreceni énekeskönyv szerzőjeként pedig Méliuszt tartják számon, Szegedi mint segítője feltételezhető.[18]

Még két munka kiadásánál működött közre Némethi: Bencédi Székely István Krónikája és Werbőczy Tripartitumának Weres Balázs által készített magyar fordításának megjelentetésében. Bencédi Székely István az 1560-as évek elején Göncön már a helvét hitvallások szellemében lelkészkedik, ő az első, aki magyarul ír a magyar történetírók közül, és első abban is, hogy történelemszemlélete talán már kálvinista, de inkább a wittenbergi szemléletet követő, bibliai alapú. [19] Némethihez írt bevezetőjében így szól: munkáját a maga használatára készítette, s csupán patrónusa kérésére nyomtattatta ki azzal a céllal, hogy Némethi és „mindenek kik magyarul tudnának olvasni megtudhatnák ... minemő változások lötnenek nem csak a hatalmas birodalmakba hanem ennek felette országokba, tartományokba és városokba és minemő okokért és bűnökért a mennyei isten e birodalmakat egyik nemzetségről a másikkra forgatta volna, kiből nyilván megérthetjük, hogy ez világ nem szerencsétől bíratik, hanem az egy istennek gondviselésétől, rendelésétől és birodalmától”. [20]

A másik említett mű, Werbőczy Hármaskönyvének fordítása megjelenésekor Némethi sajnos már halott volt. A fordító bihari jegyző és váradi főbíró így ír a János Zsigmondhoz címzett előszóban: „Az Felsőséged jámbor híve az Nagyságos Némethy Ferenc ez munkát indítá, szerezte és gondjával, költségével segíté, ki ezen dolognak indításakorán, az felsőséged hívsége mellett halált szenvedé, az ő urának, Serédi Jánosnak, Tokaj várában, az németek által puska lövés miatt. Böjtelő hónap 10. napján, Anno a nativitate Christi Jesu MDLXV”. [21]

Werbőczy munkája megjelentetésével Némethi a reformáció azon patrónusainak sorába illeszkedik, akik a rendi ellenállást a nemzeti önvédelem eszközének tekintették, s akiket maga Méliusz is 1568-ban a Jelenések könyve magyarázatához írott előszavában Jeruzsálem kőfalainak és tárházainak építőiként dicséri. [22]

Jegyzetek:

- [1] ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1921.) 177. p.
- [2] MAKKAI LÁSZLÓ: Debrecen mezőváros művelődéstörténete. In: Debrecen története I. Debrecen, 1984. (továbbiakban: MAKKAI, 1984.) 504-506. p. „Míg Kálvin szerint az úrvacsorában az emberi lélek a Szentlélek szárnyain száll fel a mennybe, hogy ott misztikusan egyesüljön az Atya jobbán ülő Krisztussal, addig Melius értelmezésében Krisztus a Szentlélek által, mintegy csatormán át van lelkiileg jelen az úrvacsorában, az üdvösségre vagy kárhozatra szóló kettős predestinációt pedig Kálvin a bűneset előtt, Melius viszont a bűneset után tekinti elhatározottnak.”
- [3] SKARICZA MÁTÉ: Szegedi István élete. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Bp., 1982. (Magyar remekírók) 1197. p.
- [4] SZILÁDY ÁRON – DÉZSI LAJOS: Régi Magyar Költők Tára. VII. köt. Jegyzetek. Bp., 1926. 368. p.
- [5] SZAKÁLY FERENC: Szegedi Kis István életéhez és működéséhez. In: UŐ: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 127. p. Szerintem Skaricza szövegéből nem derül ki, hogy Némethi elhárította a feladatot, nyilván több alkalommal is közbenjártak többen is, ahogy ezt Skaricza írja.
- [6] Katekizmus. Az egész keresztyéni tudományak fundamentoma és sommája. A Szentírásból eszve szedettetett és megemendáltatott Calvinus János írása szerint. Debrecen, 1562. (RMK I. 49.) Az ajánlás elsősorban a fejedelmek (ezen a világi urakat kell érteni, le egészen a ispánokig akár) külső egyházvédő tisztéről szól, s azon kesereg, hogy „a mostani időben” sokan közülük „a veszedelmes uraságért, gazdagságért...hóhéri lettenek az igazi anyaszentegyháznak.” De Némethiről így ír: „Tudom Te Nagyságodról, hogy az Úrnak edénye, akit az Úr megtisztított és naponként a Szentlélek a Krisztus vérének fürdőjében mosogat és tisztogat.”
- [7] Confessio Ecclesiae Debrecinensis de praecipuis Articulis et Quaestionibus quibusdam necessariis... Debrecen, 1562. (RMK II. 86.)
- [8] Ld. NAGY BARNA: Méliusz Péter művei. In: Studia et Acta Ecclesiastica II. A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp., 1967. (továbbiakban: NAGY, 1967.) 209. p. Az egervölgyi változat két hónappal korábbi keltezésű, de mindkettőt Huszár Gál nyomtatta, de az egervölgyit Habsburg Miksának ajánlották a szerzők, Méliusz és Szegedi Gergely.
- [9] Az hitről és az keresztyénségről való vetekedés. Debrecen, 1562. Ld. NAGY, 1967. 213. p.
- [10] ZOVÁNYI, 1921. 401. p.; HEGYALJAI KISS GÉZA: Némethi Ferenc. In: Protestáns Szemle, 1932. 10. sz. 542-544. p. (továbbiakban: HEGYALJAI KISS, 1932.)
- [11] BUCSAY MIHÁLY: Méliusz teológiája kétéja tükrében. In: Studia et Acta Ecclesiastica II. A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp., 1967. 315. p.
- [12] SZŰCS ISTVÁN: Némethy Ferenc. In: Református Egyház, 1964. 7. sz. 166-167. p.
- [13] Ezt erőteljesen vitatja: KATHONA GÉZA: Méliusz Péter és életműve. In: Studia et Acta Ecclesiastica II. A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp., 1967. (továbbiakban: KATHONA, 1967.) 144. p. Kathona Géza szerint az, hogy Méliusz jelen volt a tarcali zsinaton, már önmagában cáfolja a szembenállást, sőt, két év múlva a maga nevében a tarcali zsinatot úgy emlegeti, mint ahol megmutatták a lutheránusoknak, hogy hol a helyük.
- [14] ZOVÁNYI, 1921. 401. p.
- [15] ZOVÁNYI, 1921. 415. p.
- [16] HEGYALJAI KISS, 1932. 544. p.
- [17] 1564-1567 között Egerben Mágócsy Gáspár oltalma alatt működött. Ld. KATHONA, 1967. 141. p.
- [18] NAGY, 1967. 214. p.
- [19] B. SZÉKELY ISTVÁN: Krónika e világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. (RMK I.38.)
- [20] BARTONIEK EMMA: Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp., 1975. 105. p.
- [21] HEGYALJAI KISS, 1932. 543. p.

[22] MAKKAI, 1984. 513. p.